

Mirko BILANDŽIĆ, *Sjeverna Irska između rata i mira*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2005., 480 str.

Sjevernoirski sukob jedan je od najdugotrajnijih i, čini se, najteže rješivih sukoba u suvremenoj Europi. U njega su uključene dvije države: Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske te Republika Irska. Međutim, u gotovo čitavom modernom svijetu ljudi imaju vlastita stajališta o položaju Sjeverne Irske (sjetimo se da i neki mladi Hrvati nose majice s natpisom IRA). Iz doktorske disertacije Marka Bilandžića na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, posvećene problematici tog sukoba, nastala je ova knjiga, u Hrvatskoj prva cjelovita studija o sjevernoirskom pitanju.

Knjiga počinje predgovorom (9.-10.) te popisom kratica imena organizacija koje se u djelu spominju (11.-15.). To je, s obzirom samo na broj stranaka koje djeluju u Irskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu, vrlo korisno pomagalo.

U uvodu (17.-32.) su opisani predmet rada, pitanja koja postavlja te cilj rada: analiza karaktera i uzroka sukoba te mjera poduzetih da bi ga se zaustavilo, u svrhu sagledavanja sukoba i eventualne pomoći pri rješavanju sličnih sukoba u svijetu. Opisana je također struktura rada te metodologija i izvori (među kojima se nalaze i razna enciklopedijska izdanja na CD-romovima te internetske stranice raznih projekata).

Prvo poglavlje (33.-62.) iznosi opće podatke o stanovništvu, površini, ekonomiji i politici Ujedinjenog kraljevstva (posebno detaljno za Sjevernu Irsku), te Republike Irske.

U drugom se poglavlju (63.-101.) razrađuje pozadina sukoba u Irskoj, prateći prvu fazu sukoba: povijest irskog otoka od 1171. do 1921. g. s posebnim naglaskom na engleskoj kolonizaciji. Tu su također nabrojani pokušaji uspostave irske samouprave, zaključno sa stvaranjem Slobodne Irske Države početkom 1922. godine.

Treće poglavlje (103.-127.) istražuje početke suvremenog sukoba, obrađujući nezadovoljstvo Slobodnom Irskom Državom kao necjelovitom neovisnom Irskom i probleme izgradnje Sjeverne Irske kao političke jedinice koju zapravo nitko nije želio. Tu se priča i o O'Neillovim reformama koje su umjesto poboljšanja situacije katolika samo pobudile njihove nade i želje za jednakošću s protestantima u Sjevernoj Irskoj. Spominje se stvaranje Pokreta za građanska prava, brutalno ponašanje policije i napadi protestanata na nenaoružane prosvjednike Pokreta koji započinju sukobe, te kao odgovor vojna intervencija i uspostavljanje izravne uprave iz Londona 1972. godine.

Četvrto se poglavlje (129.-164.) bavi karakteristikama sukoba, zaključujući da njegov karakter nije moguće jednoznačno odrediti te da on uključuje karakteristike i unutarnjeg i međudržavnog sukoba, i građanskog rata i sukoba između legalnih sigurnosnih institucija Ujedinjenog kraljevstva s nekolicinom terorističkih organizacija, te da nosi i etnički i religijski i politički i gospodarski i psihološki aspekt. U ovom su poglavlju nabrojene i razne interpretacije sjevernoirskog sukoba, osobito pogledi Dublina i Amerike.

Peto poglavlje (165.-223.) iznosi osnove nacionalne sigurnosti Ujedinjenog Kraljevstva, budući da je sigurnost države glavni cilj djelovanja državne politike. U tu se svrhu objašnjavaju povijesne promjene britanskog shvaćanja nacionalne sigurnosti, sustav sigurnosti s posebnim naglaskom na vojnu komponentu te obavještajne i sigurnosne institucije. Također se posebno obrađuje organizacija obavještajne službe u Sjevernoj Irskoj te sjevernoirske institucije u sustavu nacionalne sigurnosti.

Tema su šestog poglavlja (225.-271.) političke i oružane organizacije u Sjevernoj Irskoj i njihova kategorizacija. Uz političke organizacije protestanata i katolika, tu se spominju

i parade. Oružane su organizacije na obje strane kategorizirane kao terorističke. Među republikanskim organizacijama najviše je pažnje posvećeno Irskoj republikanskoj armiji (IRA), a za lojaliste su najznačajniji Ulsterski dobrovoljci.

Sedmo je poglavlje (273.-407.) najopsežnije i posvećeno je instrumentima vlade Ujedinjenog kraljevstva u rješavanju suvremenoga sjevernoirskog sukoba. U njemu su kratko prikazane promjene britanske politike prema Sjevernoj Irskoj tijekom pojedinih povijesnih faza, kao i razlike između politike laburista i konzervativaca prema sukobu. Zatim se detaljnije analiziraju politička djelovanja (sporazumi i deklaracije, posebno u svrhu započinjanja mirovnog procesa) koja su redovito bila otežana nasiljem potaknutim nezadovoljstvom jedne od strana. Slijede vojna djelovanja, koja su tekla u nekoliko faza s različitim intenzitetom i važnošću. To su strategija militarizacije od 1969. do 1975. g. kad je vojska igrala središnju ulogu i strategija ulsterizacije, tj. normalizacije od 1977. do 1985. g. kad se prednost daje policiji, a teroriste se tretira kao obične kriminalce bez posebnih privilegija. Ovdje se obrađuju i akcije "pucaj da ubiješ", radikalni način obračunavanja ulsterskih redarstvenika s republikancima, upotreba "informatora", pripadnika terorističkih organizacija koji su svjedočili na sudu u zamjenu za manju kaznu, te akcije Specijalnih snaga čiji je "osnovni cilj bio... ubiti teroriste" (358.). Zatim su obrađena obavještajna djelovanja, njihov razvitak i proširenje u Sjevernoj Irskoj, što je dovelo do reorganizacije 'Privremene' irske republikanske armije (PIRA). Obrađuju se i institucionalizacija obavještajnih djelovanja u drugoj polovici 1970-ih godina i tajne akcije.

Poglavlje završava raspravom o perspektivama sjevernoirske situacije. Detaljno se opisuju nastanak i posljedice Sporazuma na Veliki petak 1998. koji je potvrđen referendumom. Međutim, krajem 2003. g. opet su najviše glasova osvojile dvije najjače radikalne stranke, Demokratska unionistička i Sinn Fein. Rasprava završava iznošenjem alternativa Sporazumu na Veliki petak (jedinstvene Irske, potpune integracije Sjeverne Irske u Ujedinjeno Kraljevstvo te neovisne Sjeverne Irske) te navođenjem loših strana tih rješenja.

Sva su poglavlja opremljena kartama i tablicama koji olakšavaju predočavanje povijesnih procesa, izbornih rezultata stranaka i sl.

Zaključak (409.-421.) uz sažet pregled problema obrađivanih u knjizi donosi i nadu da bi Sporazum na Veliki petak iz 1998. g. mogao biti prekretnica u sukobu utoliko što su svi potpisnici uvidjeli da je jedina alternativa ponovno nasilje. Međutim, od tog je sporazuma prošlo gotovo deset godina, a sukobi još uvijek traju, katolici i protestanti su još uvijek podijeljeni te ne odustaju svatko od svojih zahtjeva. Sporazum je nada jer donosi kompromis da Sjeverna Irska ostaje dijelom Ujedinjenog Kraljevstva dok god je to želja većine (koju trenutačno čine protestanti). To je vjerojatno i najbolje rješenje, jer prisilno pripajanje Republici Irskoj sigurno ne bi bilo mirno i zadovoljavajuće za sve, jednako kao što mir nije moguć ni dok traje diskriminacija katolika.

Na kraju se još nalaze sažeci na hrvatskom i engleskom (423.-433.); literatura, podijeljena na osnovnu literaturu, znanstvene i stručne članke, novinske članke, enciklopedije, leksikone i rječnike, dokumente te linkove (435.-460.); kazalo pojmova (461.-474.); kazalo imena (475.-478.) te kratka bilješka o autoru (479.).

Knjiga je bila jedan od pet finalista nagrade Jutarnjeg lista za najbolje publicističko djelo u 2006. godini. Šteta da je pisana s mnogo ponavljanja istih misli na različite načine i pravopisom koji na mjestima izgleda kao da je doslovno preuzet iz engleskog jezika (npr. "Pitanje odnosa s Britanijom, više je od svega ostalog, počelo označavati..." 84.). Ponekad se u knjizi previše osjeti prebacivanje krivnje za sukob na stranu Engleza – okupatora te protiviljenje engleskim metodama rješavanja sukoba. Ne može se slanje britanske vojske

u intervenciju zvati povodom za daljnju eskalaciju sukoba i tajne operacije izjednačavati s metodama terorista, a ujedno se IRA-u nazivati teroristima samo u navodnicima (417.-418.). Doduše, Hrvati se sigurno lakše poistovjećuju s nedvojbeno dugo vremena potlačivanim katoličkim Ircima. Međutim, iako je činjenica da je IRA uspjela svojim terorističkim djelovanjem isposlovati neke pomake koji se političkim putem nisu ostvarivali, oni su ipak upravo tim svojim terorističkim akcijama dali cijelom sukobu onaj krvavi aspekt preko kojeg sada više niti jedna strana nije u stanju olako prijeći. Naravno, da je terorizam bio korišten i na britanskoj strani (u akcijama koje je dopustila vlada "najdemokratskije" države Europe), ali to je upravo ono što taj problem čini teško rješivim. Nakon toliko vremena i smrti na obje strane, nema više one strane koja bi bila sasvim u pravu (a pitanje je i je li cilj priključivanja Sjeverne Irske Republici Irskoj sada još toliko poželjan). U svakom slučaju, ova je detaljna studija vrijedan doprinos hrvatskoj modernoj povijesnoj i političkoj znanosti.

MAJA MATASOVIĆ

Dijana DIJANIĆ, Mirka MERUNKA-GOLUBIĆ, Iva NIEMČIĆ,
Dijana STANIĆ, *Ženski biografski leksikon – Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb 2004., 418 str.

Ženski biografski leksikon – Sjećanje žena na život u socijalizmu, hrvatski je udio u međunarodnom projektu *Sjećanja žena na život u socijalizmu*, koji je 1995. inicirala češka sociologinja i feministkinja Jirina Šiklova. Poticaj Čehinji bila je spoznaja da je zanimanje istraživačica sa Zapada, posebice Amerikanki, za povijesću žena iz bivših socijalističkih zemalja veća nego što ga za tu povijest imaju ili pokazuju istraživačice iz bivšega socijalističkog društva. Namjera joj je bila potaknuti žene iz bivših socijalističkih zemalja na istraživanje o povijesti žena i njihovim identitetima u tom razdoblju, vodeći se mišljenjem da je kvalitetno istraživanje moguće samo ako ga vode žene istoga životnog iskustva. Jedino se tako, po njezinu mišljenju, mogu izbjeći interpretativne zamke i modeli neravnopravnoga "kolonijalnog" odnosa. U projektu sudjeluju žene iz Češke, Poljske, bivše Istočne Njemačke, Hrvatske, Srbije, Crne Gore te Slovačke. Zanimanje za projekt veliko je u Rusiji i drugim zemljama bivšeg SSSR-a. U radu hrvatskog projekta odnosno izdavanju ove knjige sudjelovale su navedene istraživačice, suradnice Centra za ženske studije.

Cilj projekta, u ovom slučaju knjige, traganje je za identitetom žene u socijalizmu, za njezinom ulogom u povijesti društva, na osnovi autentičnog svjedočenja žena različitih naraštaja. Ovdje primijenjena, u nas još uvijek rijetko korištena metoda usmene povijesti, što jedna od recenzentica knjige i navodi, ispunila je sve kriterije složenoga antropološko-historijskog istraživanja. Stoga osnovu i svakako najzanimljiviji dio leksikona predstavljaju "Sjećanja žena" (27.-299.) odnosno deset odabranih svjedočanstava (iako ih je tijekom istraživanja prikupljeno mnogo više) žena različitih slojeva socijalističkog društva. "Slojevi" socijalističkog društva ovdje podrazumijevaju obrazovanje, poziv te ekonomski i obiteljski status žene. Intervjui su poredani kronološki, prema godinama rođenja sugovornica, počinju osvrto istraživačice na prvi susret i tijek razgovora te su dopunjeni bilješkama koje smještaju priče žena u društvenu povijest. Smještanje ženske

priče u kontekst vremena važan je zadatak ovog leksikona, ali tako da se, navode autorice, socijalizam vrednuje i prosuđuje iz ženske priče, iz različitosti njezinih iskustava, a ne obratno. Dovoljno je reći kako svjedočanstva otkrivaju osobna, individualna područja ženina života koja su u mnogočemu bila suprotna liku socijalistički konstruirane žene-radnice (19.). Dijelovi intervjua koji otkrivaju upravo takve osobne svjetove ženina života čine poseban dio knjige nazvan "Pojmovnik ženskih biografija u socijalizmu" (301.-336.). Iz tih priča doznajemo kako su žene provodile vrijeme - ono posvećeno drugima i ono posvećeno sebi, kako su se nosile s pitanjima intime, emocija, jesu li pratile modu, s čime su se poistovjećivale, u čemu se nalazile sigurnost, što je najviše oblikovalo njihove živote i što najviše pamte o tome i iz tog razdoblja (18.). Svojevrsna je to analiza objavljenih intervjua, odnosno pokušaj sistematičnog opisa ženskih života u socijalizmu pojmovima, pojavama i statističkim podacima. Osim pričama, autorice su se u ovom dijelu knjige koristile dokumentima iz arhive Konferencije za društvenu aktivnost žena, odnosno onim dijelom dokumenata nastalih do 1953. čijih je tvorac bila Antifašistička fronta žena (AFŽ) te brojnom historiografskom literaturom. Zanimljiv izvor predstavljaju i vodeći ženski časopisi u Hrvatskoj od 1945. do 1990., *Žena i Svijet*, koji slikom i riječju odaju kakva je bila poželjna slika žene u socijalizmu (19.). Knjiga završava "Dodacima" (339.-375.) koji obuhvaćaju tekstove o reprodukcijским pravima, političkoj, ekonomskoj i obrazovnoj participaciji žena u socijalističkom društvu te Slikovnicom kulturnih događaja u vrijeme socijalizma koja daje pregled najvažnijih događaja s područja kulture ali i postignuća s područja znanosti. Osim navedenih poglavlja, knjiga sadrži opširan uvod (11.-20.) sažetke na engleskom (378.-388.) i njemačkom jeziku (390.-401.) te pregled izvora i literature (404.-418.).

Što na kraju reći? Knjigu koju čini toliki broj zanimljivih i raznovrsnih tema teško je vjerno prikazati. Ovdje su izdvojene tek glavne cjeline. Dosadašnja historiografska istraživanja posvetila su malo prostora istraživanju "ženske" tematike u razdoblju socijalizma. Već samim time knjiga koja u izgovorenim svjedočanstvima nudi neposredna motrišta i perspektive onih koji su bili odnosno "bile" izostavljene iz "povijesnih zapisa", predstavlja vrlo vrijedno, zanimljivo štivo. Dodaju li se k tome opisi - svježe, novo, životno i kreativno - ostaje samo jedan zaključak i preporuka. Pročitati!

IVA KRALJEVIĆ

Zoran JANJETOVIĆ, *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima, Srednja Europa, Zagreb 2007., 197 str.*

Ova knjiga srbijanskog povjesničara dr. sc. Zorana Janjetovića (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd), iskazanog istraživača suvremene povijesti Jugoslavije, posebice povijesti njemačke, a i drugih manjinskih skupina na južnoslavenskim prostorima u 20. stoljeću, nastavak je autorova sustavnog izučavanja suvremene jugoslavenske povijesti kao i jugoslavensko-zapadnonjemačkih odnosa, na temelju jugoslavenskih i zapadnonjemačkih izvora. Predmet rada je malo poznato i uglavnom ispolitizirano i u javnosti netočno predstavljano pitanje odštete jugoslavenskim žrtvama i stradalnicima nacizma i nje-

mačke okupacije tijekom Drugoga svjetskog rata, o kojima su pregovarali Jugoslavija i Savezna Republika Njemačka.

Riječ je izvornom znanstvenom radu utemeljenom na malobrojnoj postojećoj literaturi o toj temi, te sustavnim izučavanjem jugoslavenskog i njemačkog arhivskog gradiva, posebice diplomatskog. Naime, dr. sc. Janjetović je koristio gradivo Arhiva Jugoslavije (Beograd), Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Jugoslavije (Beograd) i Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). Djelo je važno u razumijevanju i poznavanju pitanja žrtava i stradalnika nacizma i njemačke okupacije Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata, kao i u razumijevanju i poznavanju diplomatske povijesti Jugoslavije nakon Drugoga svjetskog rata, posebice jugoslavensko-zapadnonjemačkih odnosa. U mnogočemu, ovaj rad dopunjuje i ispravnije prikazuje nedovoljno istražena i malo poznata navedena pitanja, te predstavlja važan doprinos izučavanju jugoslavenske povijesti. Rad je nastao u sklopu međunarodnog projekta o problemu odštete žrtvama nacizma u odnosima SR Njemačke sa raznim europskim zemljama na Ludwig-Maximilian Universität (München).

U historiografiji ne postoji sustavan analitički rad utemeljen na relevantnim izvorima i literaturi, koji bi se bavio pitanjem odštete žrtvama nacizma i njemačke okupacije Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu. Malobrojni radovi tek su usput spominjali pitanja koja je dr. sc. Janjetović u ovoj knjizi prvi opširno i sustavno obradio.

Rad je pisan uobičajenom, klasičnom, historiografskom metodologijom s kronološkim slijedom u obradi pojedinih pitanja. Takav pristup i najpogodniji je u obradi i prikazu naslovljene problematike. Tijek događaja vezanih uz pitanje odštete žrtvama nacizma i njemačke okupacije tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, sustavno je kronološki obrađeno, od završetka Drugoga svjetskog rata do 1974., kada je međudržavnim sporazumom Jugoslavije i SR Njemačke i konačno riješeno. Tijek događaja i sve probleme koje obrađuje, autor razmatra u širem međunarodnom kontekstu, a u ocjenama pojedinih pitanja je odmjeren i nepristran. Posebnu pozornost dr. sc. Janjetović posvetio je analizi pravnih i diplomatskih pojmova koje donose izvori, posebice diplomatski, koje on koristi, s napomenom kako su ti navedeni pojmovi korišteni u političkim interpretacijama jugoslavenske i zapadnonjemačke strane u pregovorima i javnim istupima.

Ova knjiga prikazuje nedovoljno poznata pitanja iz suvremene povijesti i namijenjena je ponajprije znanstvenoj zajednici, jer donosi potpuno nove spoznaje i ocjene problema koje obrađuje. No, kako je dr. sc. Janjetović u izričaju, a i u ocjenama brojnih pitanja koje donosi izrazito jasan, razumljiv je ne samo povjesničarima i istraživačima srodnih struka, nego i širem krugu čitatelja koje zanima naslovljena problematika. Knjiga je utemeljena na istraživanjima relevantnih arhivskih izvora, te u mnogočemu popunjava važne nepoznanice iz suvremene povijesti Jugoslavije. Kao takva ona je važna i nezaobilazna i u razumijevanju suvremene hrvatske povijesti.

U knjizi su obrađena sljedeća pitanja: 1. Pitanje odštete žrtvama nacizma u njemačkoj unutarnjoj i vanjskoj politici, 2. Jugoslavija i pitanje odštete do 1956. godine, 3. Pitanje odštete žrtvama vivo-eksperimentata i početak akcije za dobivanje odštete za žrtve nacističkih progona, 4. Pitanje odštete žrtvama nacizma do ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa, 5. Pitanje odštete žrtvama nacizma od obnavljanja diplomatskih odnosa do početka službenih pregovora (1968.-1971.), 6. Pregovori 1971.-1972., 7. Pregovori 1973.-1974. i konačno rješenje.

Pitanjem ratnih reparacija pozabavila se još u vrijeme Drugoga svjetskog rata konferencija na Jalti, početkom 1945., a zatim u neposrednom poraću tijekom 1945. i konferencije u Potsdamu i Parizu. Što se odštete žrtvama nacizma tiče, ona se dugo nije postav-

ljala kao praktično pitanje, jer Njemačka kao država nije ni postojala. Ni nakon osnutka SR Njemačke ovo pitanje nije bilo aktualno. Tada su u prvome planu bile gospodarske štete izazvane nacističkom okupacijom. Odštete za ratne žrtve SR Njemačka je, kao pravna sljednica Trećega Reicha, očito iz (međunarodno)političkih razloga, najprije isplatila zapadnoeuropskim zemljama i Izraelu tijekom 1950-ih godina. Pitanje odštete žrtava nacizma u odnosima SR Njemačke i Jugoslavije otvorilo se početkom 1950-ih kroz pitanje odštete za žrtve nacističkih medicinskih pokusa (vivo-eksperimenta). Sporazum o tome poslije desetljeća pregovora postignut je 1961. i Jugoslavija je dobila 1,75 milijuna maraka, a revidiran je 1963. na osam milijuna maraka. Pitanje odštete jugoslavenskim žrtvama nacizma, u skladu sa njemačkim zakonodavstvom, pokrenuto je neslužbeno krajem 1960. godine, a službeno 1962. godine. Od tada je to pitanje bilo jedno od glavnih spornih pitanja odnosa Jugoslavije i SR Njemačke, jer su se jugoslavenski apetiti po pitanju odštete iz godine u godinu povećavali. Snažan otpor jugoslavenskim potraživanjima pružala je godinama njemačka diplomacija, i iz materijalnih, ali i iz (međunarodno)političkih razloga. Njemačka je strana, svjesna jugoslavenskih pretjerivanja, inzistirala na popisu žrtava rata. Kako je popis žrtava koji je 1964. izveden u Jugoslaviji za potrebe ratne odštete nabrojao 597.000 žrtava, a ne koliko je prethodno navođeno u jugoslavenskim potraživanjima, proglašen je državnom tajnom. Sporazum o ratnoj odšteti stalno je odgađan. Uslijedili su dugotrajni pregovori. Do promjene zapadnonjemačkih stajališta po pitanju obeštećenja jugoslavenskih žrtava nacizma došlo je u prvom redu zbog političkih promjena u SR Njemačkoj, ali i nepopustljivog stajališta Jugoslavije po tom pitanju. Od ponovnog uspostavljanja jugoslavensko-njemačkih diplomatskih odnosa početkom 1968., SR Njemačka više nije mogla izbjegavati pregovore o odšteti sa pozivom na nepostojanje diplomatskih odnosa, kako je to bilo u vrijeme primjene Hallsteinove doktrine. S druge strane pitanje odštete za Jugoslaviju otvaralo je za SR Njemačku i pitanje obeštećenja drugim zemljama istočne Europe i revizije ugovora koji su o tome već sklopljeni sa zapadnim zemljama. Osim toga ovo je za njemačke vlasti postavljalo i pitanje unutarpolitičke i financijske prihvatljivosti. Zbog toga je za SR Njemačku poželjnije bilo uglavnom neizravno rješenje: mala odšteta u kombinaciji pomoći Jugoslaviji u kapitalu i(li) kreditima. Jugoslavija je inzistirala na izravnom rješenju, ali je na kraju, pritisnuta gospodarskim problemima i nestašicom novca, ipak prihvatila indirektno rješenje. Konačno, u travnju 1973. Josip Broz Tito je odstupio od dugogodišnjih jugoslavenskih pozicija i po "brijunskoj formuli" pristao da se iznos koji bude dogovoren formalno ne vodi kao odšteta žrtvama, već kao "pomoć u kapitalu". SR Njemačka je, sa svoje strane, popustila u pogledu visine novčanih sredstava koja je bila spremna isplatiti, a koja je zatim dala kroz sporazume o pomoći u kapitalu sklopljene krajem 1972. i krajem 1974. Konačno, sporazumom iz 1974. Jugoslavija je dobila 700 milijuna maraka kao kredit na 30 godina s dva posto kamata i desetogodišnjom odgodom. S prethodnim kreditima Jugoslavije je tako ukupno dobila milijardu maraka. Ratne žrtve se u tom sporazumu uopće nisu spominjale. Koliko je poznato, novac je većim dijelom potrošen za otplatu drugih jugoslavenskih kredita, a ne za razvoj zemlje. Žrtve su zaboravljene kada se počelo pregovarati o konačnim količinama novca, i bile su samo izgovor za dobivanje novca koji je iskorišten za održavanje jugoslavenske socijalističke privrede i vladajućeg sustava.

Autor je iznio nadu da njegovo djelo "demistificira neka pitanja o kojima se razmjerno često i gotovo uvijek pogrešno piše u našem tisku – kao što su broj žrtava Drugog svjetskog rata, pitanje folksdojčerske imovine i, u vezi s tim, sporazum između Josipa Broza Tita i Willyja Brandta".

Službena jugoslavenska procjena bila je da su gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu bili 1.700.000. Te procjene nikada nisu znanstveno potvrđene. Dr. sc.

Janjetović, s pravom ističe: "Što se tiče najvažnijeg broja, onoga koji se odnosi na osobe koje su izgubile život, za njega znamo da je bio izmišljen, odnosno da je predstavljao rezultat proračuna demografskih gubitaka (tj. poginulih, umrlih prirodnom smrću i zbog rata nerođenih)..." Novija demografska, viktimološka i historiografska istraživanja ukazuju pak da su demografski gubici znatno veći, dok su stvarni gubici znatno manji. Za to pitanje najkorisnije je koristiti djela Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića. Broj žrtava Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije ni do danas nije točno utvrđen. Netočna tumačenja, sporovi i manipulacije o broju žrtava Drugoga svjetskog rata nažalost i dalje traju.

U Hrvatskoj se neprestano ponavlja fraza o potrebi prepuštanja prošlosti povjesničarima. Uz to bi, prema nekim mišljenjima, dakako političari trebali biti inspicijenti povjesničarima kako i što pisati, pa i o ljudskih gubicima u Drugom svjetskom ratu i poraću. Nažalost, uglavnom isti pojedinci, s lijeva i s desna, znanstvenici "opće prakse" i stručnjaci za sve, uz podršku medija, lobotomiziraju nas svojim manirističkim viđenjima ljudskih gubitaka Jugoslavije/Hrvatske i Hrvata, ali i drugih u Drugome svjetskom ratu i poraću. I jedni i drugi nadmeću se u jednodimenzionalnim tumačenjima, ne uvažavajući pokazatelje do kojih se došlo radom na izvorima. No, ipak i hrvatska, ali i srpska historiografija, a i druge historiografije koje su se pozabavile problematikom ljudskih gubitaka jugoistočne Europe, Jugoslavije i Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću rezultirale su brojnim radovima koji mogu pripomoći razjašnjavaњу mnogobrojnih pitanja.

Znakovita je kriva interpretacija sporazuma između Josipa Broza Tita i Willyja Brandta koja se pojavljuje izvan historiografije, u medijima i publicistici bliskoj dnevnoj politici, a i među političarima. Najpoznatiji je slučaj kada je, potkraj studenoga 2005., predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić istaknuo kao jedan od ključnih argumenata za nepotpisivanje ugovora između Republike Hrvatske i Republike Austrije: "Drugo, vrijednost imovine pripadnika njemačke nacionalne skupine koja im je oduzeta, odnosno koju su ostavili, napuštajući Jugoslaviju, uračunata je u ukupnu vrijednost ratne štete što su prouzročile njemačke okupacijske snage, a koja je bila enormna. Jedan specifičan vid odštete reguliran je naknadnim sporazumom Tito – Brandt. Kao jedna od zemaljsljednica bivše Jugoslavije, Hrvatska je preuzela i Državni ugovor, i ovaj sporazum, pa je dakle i to pitanje riješeno".

U ranijoj jugoslavenskoj historiografiji, slikovito rečeno "od Petranovića do Bilandžića", ali ni u današnjoj srbijanskoj i hrvatskoj historiografiji, nema niti spomena navodnog sporazuma Josipa Broza Tita i Willyja Brandta po pitanju folksdojčerske imovine. Sporazuma po tom pitanju, kako utemeljeno potvrđuje i dr. sc. Janjetović ovom svojom knjigom nije niti bilo. Sudbina i imovina folksdojčera je povremeno, na internim njemačkim savjetovanjima, razmatrana kao mogući protuargument, odnosno protuzahjev prema Jugoslaviji, ali ono zbog mogućih negativnih učinaka nikada nije uključeno u službenu njemačku argumentaciju.

Pitanje odštete jugoslavenskih žrtava konačno je riješeno u razgovorima Tito – Brandt 1973. na Brijunima i Tito - Schmidt 1974. u Bonnu. No, unatoč tome jugoslavenska strana, pa i historiografija, nije spominjala Brijunski sporazum, posebno ne njegov sadržaj, te je i dalje tvrdila (primjerice: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Beograd 1975.), da "jugoslavenske žrtve fašističkog terora nisu obeštećene". Ista ili slična mišljenja i tvrdnje prisutne su i danas među hrvatskim političarima i u njihovim medijskim transmisijama. Razlog tome je zasigurno i činjenica da javnost u socijalističkoj Jugoslaviji nije nikada dobila cjelovitu i točnu obavijest o tijeku i okončanju pregovora, te načinu naplate ratnih šteta od SR Njemačke. Dok ne postoje utemeljena istraživanja otvoren je prostor manipulacijama.

U tom smislu je objavljivanje ove knjige nedvojbeno važno, ne samo za istraživače suvremene povijesti, nego i za bolje i točnije poznavanje naslovljenih pitanja u široj javnosti. Naime, pitanja koja su obrađena i prikazana, bila su dosada neistražena, netočno prikazivana i tumačena. U tom smislu ovaj rad popunjava nepoznanice u razumijevanju nezaobilaznih pitanja suvremene povijesti zanimljivih i istraživačima i široj zajednici.

VLADIMIR GEIGER

Frank-Rutger HAUSMANN, *“Dichte, Dichter, tage nicht!”*.
Die Europäische Schriftsteller-Vereinigung in Weimar 1941-1948,
Vittorio Klosterman, Frankfurt na Majni 2004., 409 str.

Opsežna Hausmannova studija o osnivanju i djelovanju *Europske književničke udruge u Weimaru 1941. – 1948.* (ESV) bit će zanimljiva i onima koji se bave vanjskom politikom Trećega Reicha i aktivnošću Göbelsova Ministarstva za propagandu i narodno prosvjetičanje, ali također i povjesničarima literature, točnije rečeno širega okvira književnog života u Europi u vrijeme Drugog svjetskog rata. Kako je ova udruga bila instrumentom “novoga poretka” protiv svjetskoga PEN-a (sa sjedištem u Londonu), a NDH je bila dio Hitlerove “nove Europe”, knjiga sadrži i podatke o hrvatskim književnicima koji su sudjelovali u aktivnostima ESV-a. O tome se do sada u nas gotovo ništa nije znalo.

Studija je strukturirana u četiri dijela (s po nekoliko poglavlja), s instruktivnim predgovorom autora. U prvome se dijelu (str. 21.-106.) prikazuje osnivanje ESV-a, u drugom (str. 107.-141.) opisuju putovanja njemačkih i europskih književnika po Njemačkoj (kao priprema za osnivanje), a u trećem (str. 143.-186.) se posebna pozornost posvećuje velikim turnejama francuskih pisaca, glazbenika, slikara, glumaca, filmaša i liječnika po Njemačkoj 1941. i 1942. godine. U posljednjem, najopsežnijem dijelu (str. 187.-358.) prikazuje se djelovanje pojedinih “zemaljskih skupina”, među njima - u istom poglavlju - slovačke i hrvatske.

Skrupulozan u istraživačkom poslu (autor je identificirao i proučio građu pohranjenu u 46 privatnih i javnih arhiva i knjižnica iz jedanaest zemalja, također i u Hrvatskoj), ironično je intonirao naslov svoje knjige (“Pjevaj, pjesniče, ne zasjedaj!”), što upućuje na kritičan odnos prema ESV-u (“pjevalo” se tu ipak manje nego “zasjedalo” ili putovalo). Donesen je i statut udruge kojoj je cilj bio, naglašava autor, “da posluži intelektualnom ‘glajhšaltungu’ u ‘Novoj Europi’ kojom je dominirao Njemački Reich”. U taj cilj ne treba sumnjati. Međutim, činjenica je koju autor donosi i potkrepljuje da je baš posredovanjem udruge u znatnoj mjeri bio povećan broj objava njemačkih prijevoda djela iz književnosti zemalja-članica, također i hrvatske. No, isto je tako činjenica da su te prevedene knjige – iako su po naravi stvari trebale preživjeti “novi europski poredak” - zapravo nestale iz javnosti, jer se na njih nisu osvrtni ni u poslijeratnoj Njemačkoj, a još manje u zemljama gdje su napisani izvornici: i tu je historija nadvladala povijest.

Hausmannova studija odlično svjedoči o tome kakva je bila Göbelsova politika: Weimar, dakako, nije slučajno izabran za sjedište udruge (u njemu su se od 1938. održavali “velikonjemački Dani pjesnika”), ali je zanimljivo da sama udruga nije bila *oblikovana* po

načelima i praksi unutarnjemačke nacionalsocijalističke “kulturne politike” prema drukčije mislećim ljudima. Tako je predsjednik udruge bio pjesnik Hans Carossa, a glavni tajnik pisac Carl Rothe, a oba su u inozemstvu bili poznati po svojim liberalnim nazorima! Dakle, Göbels je bio potpuno svjestan da na čelo ovakve svoje tvorevine ne smije (po)staviti prononsirane nacionalsocijalističke pisce!

Osnovana u listopadu 1941., udruga je statut dobila već u ožujku 1942., a potpisali su ga predstavnici (abecednim redom) Belgije, Bugarske, Danske, Finske, Francuske, Hrvatske, Italije, Nizozemske, Njemačke, Mađarske, Rumunjske, Slovačke, Španjolske i Švicarske. No, u radu udruge su sudjelovali i književnici iz tada neutralnih zemalja, npr. Šveđani i Portugalci. U spomenutim zemljama su se osnivali ogranci. Praksa je u njima bila različita i zavređuje pozornost i temeljitiju komparativnu analizu, jer neizravno govori i o općem stanju u pojedinim, međusobno u mnogočemu različitim zemljama (drukčije su bile i njihove stvarne “pozicije” pod njemačkom dominacijom). Ono što će začuditi čitatelja koji ne poznaje dobro francuske prilike u to doba nije to da je kolaboracija (i “terminus technicus” je nastao u okviru francuskog iskustva) *postojala*, nego njezin zbiljski opseg, razmjeri i “kvaliteta” te “suradnje” francuskih kulturnjaka s njemačkim okupatorom. Iznenađili su ti podaci i autora, koji je u pripremi svoga djela konzultirao i (noviju) literaturu francuske provenijencije. Konstatiravši da se na poziv za putovanje po Njemačkoj odazvalo desetak francuskih pisaca (među kojima nema imena koja bi danas nešto značila Europljaninu šire opće naobrazbe), piše i ovo: “Još spremniji bili su glazbenici, slikari, glumci i filmaši (...) koji su dobili priliku posjetiti važna mjesta njemačke kulture i susresti se sa svojim njemačkim sugovornicima. Kad su se vratili kući, odjek je bio potpuno pozitivan: ni iz jedne zemlje kao iz Francuske nije stiglo toliko suglasnih reagiranja. To čudi, jer bi takva bliskost s nacističkom Njemačkom za Talijane, Portugalce, Rumunje ili Španjolce – koji su i sami živjeli u autoritarno-fašističkim državama – bila zasigurno shvatljivija nego ona Francuza, čiju je zemlju do nogu potukao njihov smrtni neprijatelj”.

Najviše nas, ipak, zanimaju podaci do kojih je autor došao o hrvatskome udjelu u radu ESV-a, o čemu izvješćuje na str. 310.-315. Kako nisu poznati, evo i najvažnijih od njih. Hrvatsku “zemaljsku grupu” Hausmann ocjenjuje “vrlo aktivnom” i pripisuje to ponajprije zalaganju Antuna Bonifačića. Bilježi da je Bonifačić za vrijeme rata bio “(...) visoki funkcioner ‘Nezavisne Države Hrvatske’, pa je u skladu s time emigrirao ili bolje reći pobjegao 1945. u Brazil, potom u SAD, gdje je 1951. utemeljio časopis *Hrvatska revija* u kojoj je do 1954. objavljivao pjesme i književne recenzije. Duži niz godina angažirao se u antikomunističkim organizacijama i bio član američkog PEN-a”. Hausmann preuzima Frangešovu tvrdnju (*Geschichte der kroatischen Literatur*, Böhlau Verlag, Köln 1995.) da je korpus Bonifačićeva literarnog djela bio “zapravo malen”, ali kaže da je bio “izvrstan organizator”. S tajnikom ESV-a, C. Rotheom, ostao je u kontaktu i nakon rata (u njegovoj ostavštini je sačuvano jedno Bonifačićevo pismo iz 1947.).

Hrvatska “zemaljska grupa” ESV-a osnovana je u Rotheovoj prisutnosti u ožujku g. 1943. u Zagrebu. Voditeljem (“Sprecher”) je imenovan Slavko Kolar, a tajnikom A. Bonifačić. Hausmann tvrdi da je imala “najmanje 18 članova” (ali ne kaže kako je došao do tog broja), ali je, osim spomenutih, uspio identificirati samo još Mihovila Kombola, Milana Begovića, Milu Budaka, Dobrišu Cesarića i Zvonka (ne Zlatka!) Milkovića. Malo bi mogla zbuniti sljedeća autorova rečenica: “Treba još misliti i na Ivana Gorana Kovačića, koji je objavljen u *Innere Reich*”. U bilješci precizira da je objava Goranovih stihova u tom časopisu bila u ožujku 1943. a da je Goran “ubrzo prešao partizanima”. Kako znamo,

Goran i Nazor su napustili Zagreb na samom kraju 1942. godine, dakle prije osnivanja "grupe", pa on nikako nije i službeno mogao biti njezinim "članom". No, to i ne mora imati veze s objavom njemačkih prijevoda njegovih pjesama u časopisu "Unutarnji Reich", jer je priprema za to zasigurno počela negdje tijekom 1942., pa formalno i nije mogla ovisiti o osnivanju hrvatske grupe 1943.

Što se prijevoda iz hrvatske književnosti u to doba tiče, Hausmann se oslanja na poznatu Lauerovu *Bibliografiju* (iz 1995. godine) koja navodi ukupno 17 prevedenih djela, te zaključuje: "Hrvatska se književnost očito mogla radovati zbog sve veće omiljenosti u Njemačkoj. Zanimljiva je i jedna prava iznimka: na poticaj bečkoga nakladnika Karla Heinricha Bischoffa koji je arijevizirao, odnosno rasno "očistio" Nakladu Paul-Zsolnay, list *Völkische Beobachter* koji je inače u svom feuilletonu (njem. termin za kulturnu rubriku u novinama, op. a.) objavljivao samo njemačku književnost, tiskao je 1943. novelu *Salko, der Alkar* Dinka Šimunovića (preminulog 1933.)." Bischoff je inače u Zsolnayu objavio i prijevod Budakova opsežnog romana *Ognjište* (izašao pod naslovom *Herdfeuer*), a u knjizi je prezentirana i dokumentacija o teškoćama koje su se tom prigodom morale riješiti. U bilješci Hausmann iscrpno i korektno iznosi činjenice o Budakovu književnom i političkom radu, ali griješi kada na kraju konstatira da je njegovo književno djelo ostalo "do danas prešućeno". Za kompletiranje podataka o njemačkoj recepciji hrvatske književnosti važni su i autorovi precizni podaci o objavljenim recenzijama u tamošnjim časopisima. Na kraju poglavlja autor navodi i spise *Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* među kojima je i optužnica protiv Bonifačića, a građa se čuva u Hrvatskome državnom arhivu. Zapravo, tim se izvorima iz Hrvatske jedino i mogao koristiti: arhiv Društva hrvatskih književnika za ratno razdoblje – ne nalazi se u Zagrebu. Zapravo, ni danas se pouzdano ne zna gdje je, iako prevladava mišljenje da ga je 1945. godine partijski funkcionar zadužen za hrvatsku književnost, Zdenko Štambuk, otuđio i odnio u Beograd.

Hausmannovo djelo vrijedna je znanstvena studija, opremljena studioznim aparatom. Knjizi je pridodan i CD s fotografijama (također i hrvatskih sudionika) i faksimilima važnijih dokumenata.

SREĆKO LIPOVČAN

Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945. – 1948., Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2006., 367 str.*

Neposredno poslijeratno vrijeme u koje nas vraća nova knjiga Katarine Spehnjak obilježeno je, ili možda bolje rečeno uvjetovano je, mnogobrojnim političkim i geostrateškim čimbenicima. Već za vrijeme rata uočena je važnost stabilnosti na balkanskom području, koje je trebalo poslužiti poput tampon-zone među ruskim i britanskim područjima utjecaja. Nakon završetka ratnih operacija uslijedila je raspodjela moći "na terenu". Njemačka se našla na strani poraženih, oslabljena Francuska izgubila je primat, ostavljajući tako dovoljno prostora za britanske aspiracije na prostoru srednje Europe. Ova knjiga, iako pokriva relativno kratko razdoblje, analizira neka od spornih diplomatskih pitanja između Velike Britanije i Jugoslavije (Hrvatske). Primjerice, pripadnost Trsta, Istre i Slovenskog primorja nakon rata; osnivanje jedinstvene Privremene vlade

Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), djelovanje Katoličke crkve, te pitanje izručenja ratnih zločinaca. Ponuđena interpretacija temelji se na podacima iz do sada nepoznatih britanskih dokumenata, oslikavajući dinamičnu diplomatsku poslijeratnu "igru".

U *Uvodu* (7.–19.) autorica ukratko opisuje kako su se oblikovali, razvijali i mijenjali odnosi između Jugoslavije i Velike Britanije, prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskoga rata. Izlažući britanske interese, opisuje njihove veze s jugoslavenskom kraljevskom izbjegličkom vladom i snagama generala Dragoljuba Draže Mihailovića, te kasnije s partizanskim pokretom. Nakon završetka sukoba, uslijedile su ideološke podjele pa je jugoslavensko približavanje Sovjetskom Savezu dovelo do "zatezanja" odnosa. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu (studeni 1945.) zapadnjaci su manje-više prihvatili novi poredak. Takvo stanje, vodeći računa o jugoslavenskom zbližavanju sa SSSR-om, održalo se do sukoba Jugoslavije sa zemljama Informbiroa 1948., kada je, kako se vjerovalo, opravdana svaka saveznička pomoć partizanima. Uvodne stranice nude nam i pregled korištenih arhivskih fondova i važnije literature o ovoj temi.

Knjiga je strukturirana u tri kronološko-problemske cjeline, od kojih prva *Britanska vojna i politička prisutnost u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata* (23.–56.) opisuje do sada neobrađivan rad britanskih vojnih misija na području Jugoslavije. Njihov zadatak bio je uglavnom obavještajne prirode, prikupljajući podatke o neprijateljskim snagama, kao i o partizanima, te njihovu odnosu prema stanovništvu. Bavili su se i diverzantskim akcijama, raspodjelom pomoći, transportiranjem ranjenika i izbjeglica, a nerijetko su prenosili i prijevode važnijih političkih članaka i zakona. Časnike za vezu određivala je britanska služba SOE (Special Operations Executive), koja je prve izaslanike uputila Draži Mihailoviću (rujan 1941.). Strateška važnost promijenila se 1943., nakon konferencije u Casablanci, kada je donesena odluka o invaziji u Italiji te posebice nakon Teheranske konferencije, na kojoj su partizani priznati kao savezničke snage. Prema tome, britanska politika priklonila se partizanskim snagama, kao udomiteljima novih misija. Posebice se to ističe u misijama koje su vodili kapetan William Deakin i brigadir Fitzroy Maclean. U opisima autorica donosi popise članova misija, od kojih će neki biti aktivni sudionici kasnijega diplomatskog života. Njihov rad budno je pratila vojna obavještajna služba Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a), navodeći: "Općenito može se reći da saveznički oficiri više vole da sakupe materijal koji se odnosi na naše prilike i na našu vojsku nego materijal o neprijateljima." (43.) Opisujući vojnu suradnju s partizanima, nemoguće je ne primijetiti različitu percepciju oblika te suradnje, kao i oprečnost viđenja vlastite uloge u tom odnosu. Što se tiče političke suradnje, ona se uglavnom odnosi na oformljivanje jedinstvene Privremene vlade DFJ (ožujak 1945.).

Iduća, veća cjelina *Politika, privreda i kultura u odnosima Britanije i Jugoslavije, 1945. – 1948.* (59.–226.) započinje poslijeratnom podjelom na Istok i Zapad, naglašavajući jasan antagonizam prema sovjetskom utjecaju u Europi, kao službenom stajalištu britanske politike. U tom sklopu javlja se i problem Jugoslavije, koja se otvoreno priklonila Sovjetskom Savezu, te postavila zahtjeve za teritorijem Slovenskog primorja, Koruške i Julijske krajine. Kamen spoticanja bilo je i pitanje izručenja ratnih zarobljenika, njih oko 27.000, koji su se predali savezničkim snagama i bili smješteni u logor Viktring (Vetrinje), te sudbine izbjeglica koje su pri povlačenju pristigle do Bleiburga. Na idućim stranicama (68.–103.) dan je izbor "najtipičnijih" izvještaja, koje je tijekom tri godine Britansko veleposlanstvo u Beogradu otposlalo Foreign Officeu u Londonu. Njihov kronološki pregled uvelike ocrta službenu britansku poslijeratnu politiku nenapuštanja Jugoslavije, no istovremeno zadržavanje određene distance. Tekstovi vrlo ilustrativno govore o protubritanskom i protuameričkom stajalištu jugoslavenske politike i spornim političkim pitanjima (slučaj Trsta i Istre, problem nacionaliziranoga stranog vlasništva).

tva, problem trgovačkih odnosa, te davanje gospodarske pomoći UNRRA-e kao zaloge za određene ustupke s jugoslavenske strane). Odnose je dodatno otežavala i ostavka ministra vanjskih poslova dr. Ivana Šubašića, za Britance najpogodnijeg pri formiranju “kompromisne vlade”, koja nije imala stvarni oslonac u ondašnjem vremenu. Osim toga otvoreno je bilo i pitanje održavanja prvih državnih izbora 1945., na kojima je trebalo osigurati većinu za Komunističku partiju, te pokušati zadržati formu demokratske procedure. Osim toga, posebno se analizira položaj Katoličke crkve, koja se u mnogim analizama navodi kao najsnažnija opozicija režimu. Posebne kontakte Britanci su održavali i s predstavnicima jugoslavenske opozicije (u zemlji i inozemstvu), za koje se nerijetko navodi da su “regionalnog značaja” i slabe povezanosti. Bilo kakvo aktivno zalaganje britanske strane u ovim pitanjima uspješno je izbjegavano, ne bi li se tako doveli u pitanje službeni (teško uspostavljeni) odnosi s Jugoslavijom. Važan segment u britansko-jugoslavenskim odnosima imalo je i pitanje izručenja osumnjičenika za ratne zločine, koje je opširno i iscrpno obrađeno. Razvidno je kako su Britanci, razlažući ovo pitanje, činili razliku između zapadnih saveznika i “nekih drugih”, s obzirom na to da su posljednji nerijetko svoja traženja temeljili na političkoj osnovi. Obrađujući gospodarske odnose dviju država, Spehnjak ističe kako su oni uvelike pod utjecajem političkih odnosa, tj. pitanja nacionaliziranoga britanskog vlasništva. Zbog navedene kompenzacije više puta su prekidani i pregovori za obnovu trgovačkih odnosa. Konačni sporazum, kojim je Jugoslavija bila obvezna platiti 4,5 milijuna funti, potpisan je u prosincu 1948., nakon što se Jugoslavija našla u potpuno drukčijem političkom ozračju (104.–200.). Kulturna suradnja analizirana je u djelovanju British Councila, koji je zbog svoje “sumnjivosti” strogo kontrolirala jugoslavenska strana. Britanska politika je i u ovom smislu pokazala određenu prilagodljivost, nastojeći zadržati ono što joj je općenito bilo najvažnije – mogućnost djelovanja. Svoju propagandnu djelatnost Britanci su usmjerili i preko BBC-a (program za Jugoslaviju), koji je uz profesionalnu objektivnost ipak predstavljao vladinu politiku “hladnog rata”, a za područje Jugoslavije bio je “kanal” pri plasiranju određenih informacija. U propagandnom smislu djelovala je i press služba britanskog Veleposlanstva i njezin časopis *Svijet*. Britanski izvještaji o jugoslavenskoj propagandi i njezinu utjecaju u školstvu i medijima spominju strog nadzor režima te opće prisutni sovjetski utjecaj. U istom smislu umjetnost i literatura ocrtavaju i prenose političke i gospodarske ciljeve vlasti (200.–226.).

Treći dio knjige *Britanski pogled na Hrvatsku: politika i društvo, 1945. – 1948.* (229.–332.) započinje pregledom važnijih tematskih i analitičnih (prigodnih) izvještaja koji opisuju poslijeratnu Hrvatsku. O svim političkim, gospodarskim i kulturnim pitanjima pisali su uglavnom članovi vojnih misija i pripadnici diplomatske službe. Jedan od izvještaja kritički analizira odnos Katoličke crkve i novog poretka. Nerijetko se u izvještajima spominju i druge opozicijske snage, primjerice HSS, križarske skupine, tj. pojedinci poput Vlatka Mačeka i Ivana Šubašića. Dio izvještaja donosi i niz podataka koji ilustriraju ondašnji svakodnevni život i navike istaknutih članova nove elite. Ono što je zajedničko svim analizama jest jasno uočljiv kritički odnos prema novoj jugoslavenskoj vlasti. Uz spomenute izvještaje nužno se vezuje i rad Generalnog konzulata Velike Britanije u Zagrebu i njezina konzulata u Splitu, stoga je nekoliko idućih stranica posvećeno njihovom djelovanju i zaposlenicima. Zagrebački konzulat u potpunosti je osnovan dolaskom generalnog konzula Cyrila Wakefield-Harreyja, koji se zalagao za zaštitu interesa britanskih državljana i njihove imovine. U njegovu radu jasno se zrcali neslaganje s metodama vladanja novog režima, te općenitom sporošću u administrativnom poslovanju. S istim problemima susreo se i njegov nasljednik Ralph Cornwallis Stevenson. U objavljenim izvještajima Generalnog konzulata, te Konzulata u Splitu jasno se vidi, kao što i autorica ističe, “percepcija tadašnje Hrvatske u očima službene Britanije”. U izvještaji-

ma se provlače opisi o inkriminirajućem radu sudova, značaju novinarstva, pritisku na opoziciju, korupciji u sklopu institucija i poduzeća, stanju na sveučilištu, događajima na sindikalnoj sceni, dobrovoljnim radnim akcijama, općem raspoloženju na selu, te svakodnevnom životu u Zagrebu i Splitu. Osim toga, zanimljiv je i simptomatičan izvještaj o istaknutim osobama iz tadašnjega političkog, kulturnog i crkvenog života, npr. V. Bakariću, A. Hebrangu, A. Štamparu, R. Pribičeviću, V. Velebitu, K. Popoviću, mons. S. Ritigu i drugima (229.–314.). Posljednji dio ove cjeline posvećen je “neslužbenom” posjetu britanskih parlamentaraca Zagrebu, uoči izbora za skupštinu u jesen 1945. Ovaj posjet jugoslavenska strana iskoristila je u propagandne svrhe, a s britanske strane primjetno je razilaženje u stajalištima i dojmovima između Generalnog konzula u Zagrebu i veleposlanika u Beogradu. Stoga, zapravo, i ne čudi kako nerijetko u svojim izvještajima donose različite procjene. Uspoređujući stanje u Beogradu i Zagrebu, navodi se kako je ono slično, no u slučaju posljednjeg postoji jača “opozicija”, što zahtijeva i drastičnije mjere pritiska. Jednako tako su i izvještaji Generalnog konzulata doživljavani kao “reakcionarniji”, no na sreću nisu remetili uspostavljene odnose dviju država (315.–332.).

U *Zaključku*, koji je preveden i na engleski, Katarina Spehnjak ukratko obuhvaća sva sporna pitanja koja su dominirala i obilježavala poratne odnose Jugoslavije i Britanije. Ukupnost njihovih odnosa uvelike je ovisila o političkim i vojnim čimbenicima. No, glavne smjernice cjelokupnoga britanskog djelovanja bile su pragmatizam i realizam, kojim su se prilagođavali svakoj situaciji, nastojeći ne izgubiti svoj utjecaj na rigidnost sustava (333.–343.). Na kraju knjige nalaze se *Zahvale* (344.), *Popis kratice* (345.–346.), *Izvori i Literatura* (347.–356.), te *Kazalo imena* (357.–366.) i kratka *Bilješka o autorici* (367.).

Ova knjiga predstavlja jedno od rijetkih historiografsko-politoloških istraživanja diplomatskih odnosa suvremene povijesti. Otkriva nam dio tajni s polica britanskih arhiva koji su predstavljeni našoj znanstvenoj javnosti upornim i sustavnim radom istraživača poput Katarine Spehnjak.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878 .- 1945. Doba utemeljenja, Medžlis Islamska zajednica u Zagrebu*, Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”, Zagreb 2007., 624 str.

Premda su hrvatsko-muslimanske veze dugotrajna istraživačka tema, u historiografiji gotovo da ne postoji monografija o islamu i muslimanima u Hrvatskoj na izvorišta novog vijeka, izuzmemo li knjigu Ševka Omerbašića, *Islam i muslimani u Hrvatskoj* (1999.) koja obuhvaća problematiku u rasponu od 10. stoljeća do suvremenog doba.

Nedostatak monografija posredno upozorava da je povijesno čitanje hrvatsko-muslimanskih odnosa tj. paralelnog i suprotstavljenog svijeta kršćanstva i islama, zahtjevno i da iziskuje poznavanje komparativne metodologije kao i raznolike islamske baštine, koju povjesničar teško može svladati bez iznimne akribije. Imamo li u vidu dosadašnju povijesnu literaturu, malo je autora koji se upuštaju u inovacije izvan sigurnog okvira tradicionalne političke historiografije, da ne spominjemo niz nesporazuma do kojih dolazi kada se na samoosvještenje etničkih grupacija gleda kao na polaznu danu činjenicu, a ne kao na rezultat dugotrajnog i složenog povijesnog procesa.

Knjiga Z. Hasanbegovića *Muslimani u Zagrebu 1878. - 1945. Doba utemeljenja*, zacijelo nije izvedena iz takve istraživačke pretpostavke. Problematika etnosa muslimana uopće nije autorova istraživačka preokupacija, a već na početku autor nas obavještava da se u knjizi koristi nazivom muslimani jer je koncept bosansko-hercegovačkih muslimana kao posebnog naroda/nacije Muslimana/Bošnjaka u povijesnom vremenu kojim se njegova knjiga bavi "nepoznat" te "pripada kasnijem političko-nacionalnom razvitku". Pojam "bošnjaštva", zaključuje autor, tada se među muslimanima poglavito razumijeva kao "bosanski regionalizam" u sklopu širih kulturnih, državnih ili nacionalnih entiteta (16).

Hasanbegovićeve knjige opsežno je djelo od 623 stranice osnovnog teksta, priloga i raskošnih fotografija. Ovo je ponajviše povijesna priča o bosansko-hercegovačkim muslimanima u Zagrebu između 1878. i 1945. godine i mogućnostima identifikacije sa zagrebačkim kulturnim i urbanim obzorjem.

Autor u knjizi kreće od političke kronologije koja njegovu djelu daje čvrst okvir i strukturu u sklopu koje on uspijeva unijeti neke nove pristupe i teme.

Problematiku muslimana u Zagrebu Hasanbegović promatra u povijesnom luku u kojem se ciklički smjenjuju usponi i padovi muslimanske vjerske i kulturne zajednice u raznim političko-državnim sustavima. Uvod u glavni sadržaj knjige jest problematika zagrebačkih muslimana u sklopu Austro-Ugarske (1878. -1918.), prema kriteriju sadržanom u široko prihvaćenom stajalištu da su se muslimani našli na raskrižju dvaju povijesnih tijekova: onoga koji ih je vezao uz islamsku baštinu i onoga koji je utirao put modernoga sekularnog diskursa. Sljedeća ključna točka jest 1918. godina i stvaranje jugoslavenske države u kojoj se trajno oblikuje samosvojnost muslimanske zajednice. Godina 1941. i stvaranje NDH trebala je biti vrhunac razvoja muslimana, ali se zapravo pretvorila u početak nove krize koja je kulminirala 1945. stvaranjem komunističke Jugoslavije.

Dakle, politička kronologija 1878.-1945. siguran je okvir u kojemu autor nastoji osigurati što reprezentativniji uvid u kulturni i duhovni život zagrebačkih muslimana. Glavni dio knjige strukturiran je u pet poglavlja bogate rekonstrukcije i analize, dok je ostatak knjige šturiji i u njemu dominira blok izvornoga gradiva koje čine 42 izvorna dokumenta. Knjiga sadrži još i zaključak, popis kratica, izore i literaturu te indeks osoba.

Kratki *Uvod* autoru ponajprije služi da pozicionira Zagreb kao graničnu crtu islama i kršćanstva, kako bi utvrdio da osamdesetih godina 18. stoljeća zbog blizine osmanske granice on postaje "jedno od središta habsburške islamske politike". Na tu kulturnu promjenu posredno upozorava i nazočnost Franza Dombaya, austrijskog diplomata i orijentalista u Zagrebu koji se 1795. javlja s knjigom *Izvadak iz životne povijesti vjerovjesnika Muhameda u vezi s njegovim vjersko-političkim i čudorednim načelima*. Implikacije slabljena osmanske hegemonije i završetak Velikog rata krajem 17. i početkom 18. stoljeća u kulturnoj će sferi, dakle omekšati protuislamski obrazac u Bansknoj Hrvatskoj.

Hasanbegović prvi priljev muslimanskih studenata u Zagrebu povezuje s odlukom hrvatsko-slavonske Zemaljske vlade iz 1892. prema kojoj su studenti Šerijatske sudačke škole u Sarajevu mogli nastaviti studij prava na Zagrebačkom sveučilištu. Osman Nuri Hadžić bit će prvi student prava koji će upravo u Zagrebu 1894. tiskati svoju studiju pod naslovom *Islam i kultura*, pokazujući da muslimanski intelektualci ne bježe od vlastitoga kulturnog i vjerskog izvorišta. U analizi prvih kulturni dodira muslimana sa Zagrebom autor polazi od sitnih ali znakovitih detalja, primjerice doznajemo da je u prosincu 1886. u Zagrebu boravio Mehmed Kolak Kolaković, pjevač iz okolice Bihaća kao gost Matice hrvatske te da je recitirao pjesme koje je Matica objavila u zbirci pod naslovom *Hrvatske*

narodne pjesme. Junačke pjesme (muhamedovske). Njegov šou i egzotičan lik izazvao je veliki interes zagrebačkoga građanstva, a tom zgodom Kolakovića je portretirao slikar Ferdo Quiquerez, a njegovu reprodukciju Kolakovića s turbanom, cigarom i šalicom kave možemo naći u knjizi. Ova nas epizoda podsjeća na istraživački potencijal mikrohistorije, te bi zacijelo vrijedilo sustavnije ispitati prve kulturne dodire.

Iz Hasanbegovićeve analize mogli bismo zaključiti da je do 1918. muslimanska zajednica u Zagrebu bila naglašeno opterećena psihologijom raspršenosti. Mnogo više prostora u knjizi autor posvećuje zagrebačkim muslimanima od 1918. do 1941. godine, kada zapravo započinje snažniji migracijski val muslimana prema Zagrebu kao moderne gospodarskom središtu i tržištu radne snage. Njihov status osnažen je zakonskim priznanjem islama kao ravnopravne vjere u Hrvatskoj 1916. godine. Početak profiliranja muslimanske zajednice autor smješta negdje oko 1919. kada je Ismet Muftić imenovan za prvoga građanskog imama. Zajednica će biti značajno osnažena 1934. godine osnivanjem prve zagrebačke islamske vjerske općine i osnivanjem Džematskog medžlisa 1937. koji je okupio vjersku i svjetovnu elitu. Uskoro je osnovana i Zaklada za izgradnju džamije, te Šerijatski sud nadležan za bračno i obiteljsko pravo muslimana koji je počeo raditi 1938. godine.

Hasanbegovićeva rekonstrukcija povijesnog vremena između 1918.-1941. sadrži mnoštvo podataka o kulturnom životu muslimana. U središtu analize jest razvoj mjesnog odbora *Narodne uzdanice* 1923. godine koja se osniva kao akademski klub muslimanskih studenata, a nakon dvije godine klub se otvara i nemuslimanima. Autor prati rast društva tijekom 30-tih kada prerasta akademske okvire i oblikuje se kao građansko kulturno društvo koje je 1933. imalo tristotinjak članova. Na planu događaja u zagrebačkoj NU ništa nije preskočeno, autor precizno rekonstruira unutrašnja previranja u mjesnom zagrebačkom pododboru NU od osnutka 1923. do ukidanja 1945. godine. Autor nas ne ostavlja u dvojbi da je hrvatski nacionalizam uvelike profilirao tu kulturnu udruhu. Nacionalnim kriterijima vrednovan zagrebački pododbor NU-a postao je prostor za hrvatsku identifikaciju muslimana, a Hasanbegović raspliće zanimljivu povijesnu priču o zagrebačkom pododboru NU-a kao poprištu "snažnih politiko-ideoloških sučeljavanja" koja se od 1935. iz političkog života prenose na studentsku populaciju. Pozornica tog sukoba jest Muslimanska akademska menza *Narodne uzdanice* i konvikt kroz koji je između 1936. i 1945. prošlo 214 učenika i studenata i 40 studentica. Na stranicama njegove knjige osobito je prisutna svakidašnjica zagrebačkih muslimanskih učenika i studenata. Hasanbegović ne prati problematiku *Narodne uzdanice* isključivo iz zagrebačke vizure, već je pokušava kontekstualizirati u okviru šire sarajevske politike. Izvještava nas o reakcijama vodstva *Narodne uzdanice* u Sarajevu kada se pokušalo promijeniti ime udruge. Edhem Mulabdić, predsjednik sarajevskog Glavnog odbora, naime, odbio je 1936. zahtjev zagrebačkog pododbora NU-a da joj da pridjev "hrvatsko" društvo. Mulabdić je objasnio da se time ne "odbija hrvatsko ime", već se poštuju pravila društva po kojima društvo nema hrvatsko nacionalno obilježje (112). Autor također daje uvid u previranja među muslimanskom sveučilišnom mladeži nakon stvaranja Banovine Hrvatske, i njezino pristajanje uz *Deklaraciju akademskih klubova Hrvatskog sveučilišta* u Zagrebu 1939. u kojoj se tvrdi da je Bosna i Hercegovina "etnički hrvatska zemlja", a dokument završava usklikom: "Ne damo Herceg-Bosnu dijeliti".

U knjizi se također donose podaci o radu manje eksponirane udruge pod nazivom *Društva zagrebačkih muslimana* koja je 1939. preimenovano u *Hrvatsko muslimansko društvo*.

Očito je da se u ratnom vremenu 1941.-1945. godine muslimanska zajednica hvatala u koštac s najtežim problemima opstanka te da je proglašenje NDH za muslimane bio

politički i moralni izazov. Mađutim, Hasanbegović nije imao namjeru da kompleksnije obuhvati tu povijesnu građu. Stoga se u odjeljku posvećenom muslimanima u NDH primjećuje odsutnost problematizacije. Autor u analizi prati rad *Hrvatskoga muslimanskog društva Narodna uzdanica*, razglaba o izgradnji zagrebačke džamije te analizira problematiku mješovitih ženidbi i vjerskih prejelaza. Izostaje autorov komentar na niz drugih važnih događaja. Prisjetimo se istraživačkih mogućnosti koje pruža primjerice, analiza vjerske i političke elite nasuprot ekstremnome hrvatskom nacionalizmu, osobito društva ilmije "El Hidaje", djelovanje "Odbora narodnog spasa" koji se oglasio u Sarajevu u kolovozu 1942. godine, formiranje 13. SS-dobrovoljačke bosansko-hercegovačke planinske divizije (Handžar divizije) i drugim pitanjima o kojima je postoje brojni izvori i literatura.

Ta disproporcijalnost znanja koja se osjeća u dijelu knjige posvećenom 1941.-1945. godini rezultat je zapravo Hasanbegovićeve metodologije koja se bavi dijelovima (Zagreb), a ne cjelinom (Hrvatska). Stoga se Zagreb doima suviše izoliran od konteksta Hrvatske i Bosne i Hercegovine, problematika ostaje plošna u povijesnom vremenu koje je i za zagrebačke muslimane bilo iznimno dinamično i prijeporno.

Taj nedostatak donekle nadoknađuju vrijedni i dosad nepoznati podaci koje autor donosi o *Hrvatskom muslimanskom društvu Narodna uzdanica* i *Hrvatskom muslimanskom društvu u NDH*, osobito radu dobrotvornog karaktera. Tako, primjerice, doznajemo da je u Zagrebu već potkraj kolovoza 1941. smješteno dvjestotinjak izbjegličke muslimanske djece s područja Hercegovine i kotara Bihać, koji su smješteni u domu u Josipovcu i u domu za gluhonijemu djecu u Ilici; da je u rujnu iste godine u Zagreb stiglo i 1250 izbjeglica s područja Bihaća koji su zatim smješteni u okolici Bjelovara i Okučane; da su u studenome 1944. otvorene dvije zgrade Dječjeg doma Narodne uzdanice u Šestinskom dolu.

Autor zatim analizira povijest izgradnje zagrebačke džamije, koju prati serija izvrsnih fotografija. Za Hasanbegovića je zagrebačka džamiji nedvojbeno bila "simbol", čitavoga razdoblja, zbog čega on njezino rušenje 1945. ocjenjuje kao udar na "cjelokupni društveni napor prve generacije zagrebačkih muslimana", štoviše kao udar totalitarnoga komunističkog režima na čitav sustav vrijednost liberalnoga građanskog društva. Ne zatvarajuću oči pred činjenicom da su u NDH počinjeni strašni zločini na rasnoj i vjerskoj podlozi, Hasanbegović zaključuje da je to vrijeme za muslimansku zajednicu bilo "razdoblje kontinuiteta, društvenog i demografskog rasta potaknutog i pojačanog migracijom iz Bosne i Hercegovine prema Zagrebu" (452).

Takvu vrstu procjene, gotovo je nemoguće susresti, primjerice, u najnovijoj bošnjačkoj historiografiji, koja NDH isključivo vizira kao klasičan oblik "asimilacije" i "kulturnog kolonijalizma" prema bosanskohercegovačkim muslimanima.

Međutim, treba priznati da se ovdje prvi put donosi uvid u problematiku međuvjerskih odnosa te da se iz sabranih podataka može iščitati karakter vjerskih prijelaza. Tako se, primjerice, iz prezentiranih podataka može vidjeti da je prijelaz s pravoslavne i židovske vjere na islam motiviran građanskom sigurnosti, a da je u slučajevima prijelaza rimokatolika bila riječ poglavito o sklapanju zakonitih brakova. Prema autorovim istraživanjima, u Zagrebu je 1941. godine bilo najviše prijelaza na islam te su se od ukupno 71 prijelaza, primjerice 33 odnosila na rimokatolike, 31 na pravoslavce. Broj prijelaza je konstantno padao pa je, primjerice, 1942. godine zabilježeno 43 prijelaza; 1943. godine 16 prijelaza i 1945. godine osam prijelaza.

Autor nas također izvještava o demografskim kretanjima muslimana u Zagrebu između 1910. i 1947. godine iz kojih je vidljiva tendencija neprestanog rasta, pa je pri-

mjerice, 1910. u Zagrebu živjelo 35 muslimana da bi se taj broj 1947. popeo na 2512 muslimana.

Autoru je u knjizi ponudio obilje bio-bibliografskih podataka za gotovo cijeli prvi naraštaj muslimanskih intelektualca u Zagrebu. Iznimno je uvjerljiva analiza djelovanja zagrebačkog muftije Ismeta Muftića, a u knjizi se doista može naći mnogo vrlo živopisnih figura iz kulturnog i političkog miljea.

Poglavlje Hasanbegovićeve knjige posvećeno sudbini muslimanske zajednice neposredno nakon propasti NDH 1945. i uvođenju komunističkog režima, mnogo je sažetije. Težište je stavljeno na represivnu problematiku, a povijesno vrijeme se osvjetljava političkim progonom muslimanske inteligencije koja je bila involvirana u kulturnu i vjersku infrastrukturu NDH, te rušenjem zagrebačke džamije.

Hasanbegović u posebnom dijelu donosi podatke o muslimanskim suradnicima u zagrebačkom novinstvu i publicistici prije 1945. godine.

Na kraju slijede *Prilozi* u kojima autor prema vlastitom izboru objavljuje četrdesetak izvornih arhivskih dokumenata različite provenijencije. Premda ovo gradivo može biti zanimljivo istraživačima, ono donekle opterećuje osnovni sadržaj monografije, a to Hasanbegovićeva knjiga prema opsežnosti izvornog istraživanja zacijelo jest.

Hasanbegovićeva knjiga prva je cjelovitija povijesna rekonstrukcija muslimanske kulturne i vjerske infrastrukture u Zagrebu od 1878. do 1945. godine, dakle u jednoj *par excellence* zapadnoj i nacionalno formiranoj sredini. U njezinu je središtu pretpostavka koju autor iskazuje zaključkom da je hrvatska nacionalna ideologija bila "isključivi okvir u kojemu se oblikovao shvaćanje zagrebačkih muslimana o vlastitom identitetu prije 1945." (451.). Premda taj zaključak nije sporan, on se u končanici pokazuje nepotpun jer vodi računa tek o političkom usmjerenju muslimana. Muslimani u Zagrebu nisu posredovali samo politiku, nego i svoju duhovnost i vjeru, kulturu, običaje i osjećajnost, a sve to zajedno bio je katalizator njihova vlastita bujanja i samoosvještenja.

Hasanbegoviću treba priznati da je uporan tragač za povijesnim izvorima, njegove bilješke upućuju na veliki raspon korištenih arhiva javnog i privatnog karaktera (Arhiv Medžlisa Islamske zajednice u Zagreb, Hrvatski državni arhiv i Državni arhiv u Zagrebu, Arhiv Bosne i Hercegovine, Istorijski arhiv u Sarajevu, Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu itd.). Autor je precizan u rekonstrukciji povijesnih događaja, pouzdan u zaključcima, a njegov stil je čitak i terminološki ujednačen. Njegova velika strast je fotodokumentacija, pa je u knjigu uvršteno 285 vrlo kvalitetno otisnutih fotografija koje izvrsno prate tekst.

Imamo li u vidu da je Hasanbegović danas viši asistent u Institutu društvenih znanosti "Ivo Pilar" u Zagreb, a njegova knjiga prošireni magistarski rad koji je obranio na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2005., od ovog se mladog znanstvenika može očekivati da će održati kontinuitet znanstvenog interesa za povijest muslimana/Bošnjaka u Hrvatskoj.

U Hasanbegovićevoj knjizi potencijalni čitatelji naći će dokumentiran i dijaloški pogled na muslimane u Zagrebu od 1878. do 1945. godine, osobito na muslimanske intelektualce i njihove hrvatske sugovornike koje autor prije svega vidi kao graditelje mostova između dvije kulturne obale. Što reći na kraju, osim da se i u ovoj knjizi može osjetiti da je Zagreb dobivao kada se ponašao kao grad intercivilizacijske komunikacije, te da je gubio kada je drugima i drukčijima pokušao nametati asimilativan model suživota.

Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori: Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, prev: Mirko Šikić, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006., 389 str.

Okretanje prošlosti ponekad zna biti iznimno bolna tema, osobito ako se to, na primjer, odnosi na talijansko preispitivanje fašističke prošlosti. Obično su takve teme podložne prešućivanju, tj. zatamljivanju, a pitanje fašističkih koncentracijskih logora iz Drugog svjetskog rata predstavlja upravo temu koja je u svijesti Talijana, što zbog zatamljenog kompleksa krivnje, što zbog ideološko-političkih razloga, ostala gotovo nepoznata. Riječi su to dr. Mirka Šikića, iz predgovora hrvatskom izdanju knjige posvećene pitanju talijanske fašističke internacije civila od 1940. do 1943. (7.). Naime, nepune dvije godine nakon objavljivanja izvornika otisnut je i hrvatski prijevod knjige Carla Spartaca Capogreca u kojoj ovaj talijanski povjesničar donosi rezultate istraživanja internacije civila u fašističkoj Italiji. U prijevodu dr. Mirka Šikića (izvornik: Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del Duce: L'internamento civile nell'Italia fascista (1940.-1943.)*, Giulio Einaudi, Torino, 2004.), knjigu je objavio zagrebački nakladnik "Golden marketing-Tehnička knjiga", a rukopis su recenzirali akademik Petar Strčić i dr. Damir Grubiša. S obzirom na to da se nakon završetka Prvog svjetskog rata, a osobito za vrijeme Drugog svjetskog rata, veliki dio hrvatskog priobalja nalazio u sastavu Kraljevine Italije, ova knjiga pokriva i jedan dio hrvatske povijesti vezan uz internaciju civila, ali i ratnih zarobljenika.

Capogreco je knjigu podijelio na dvije veće cjeline. Nakon predgovora dr. M. Šikića, prevoditelja hrvatskog izdanja (7.-11.), te autorove uvodne napomene (13.-15.), slijedi prvi dio knjige (17.-191.) koji je posvećen internaciji civila u fašističkoj Italiji od 1940. do 1943. godine. Ovaj dio knjige sastoji se od uvoda i četiri poglavlja koja su raščlanjena na manje cjeline. Autor je u uvodnom dijelu (21.-32.) istaknuo razloge nastanka knjige, tj. jednim od glavnih razloga označio je prikrivanje istrage o talijanskim ratnim zločincima s jedne strane i prividnom čistkom osoblja privrženog fašizmu s druge strane, što je pridonijelo stvaranju samooslobađajuće i umirujuće kolektivne svijesti o novijoj talijanskoj nacionalnoj povijesti. Dakle, talijanski je kolonijalizam bio definiran kao "humanitaran"; antisemitizam proglašen "uvoznim proizvodom", a zločini koje su talijanske trupe počinile u kolonijama i na Balkanu bili su obavijeni velom šutnje (22.). U prvom poglavlju (33.-71.) autor daje pojmovna razjašnjenja vezana uz policijsko zatočeništvo, zatim uz deportacije i internacije civila u Prvom i u Drugom svjetskom ratu te internacije ratnih zarobljenika kao i razlike između koncentracijskih i internacijskih te kolonijalnih logora. Istodobno, autor je istaknuo da, iako je velik dio presuda pokrajinskih povjerenstava za slanje u zatočeništvo bio određen političkim razlozima, u fašističkoj Italiji nikad nije bilo masovnih deportacija protivnika kao što je to bio slučaj u Trećem Reichu. Dakle, diktatura je izabrala put stalne, ali neupadljive represije koja je težila izolaciji protivnika, ograničavajući pri tome broj deportiranih osoba. U sljedećem poglavlju (73.-98.) Capogreco govori o birokratskom mehanizmu, odnosno opisuje stvaranje pravne podloge za internaciju stranih i talijanskih civila u logore. Kao posebnu specifičnost autor navodi i tzv. "paralelnu" internaciju civila (koju su provodile vojne vlasti iako je bila u nadležnosti Ministarstva unutarnjih poslova) koja je bila prisutna na pripojenim jugoslavenskim područjima. Na tome području su za internirce otvorena tri logora, odnosno logor na Rabu (za sjeverni Jadran i Sloveniju), zatim logor na Molatu (za srednji Jadran) te dopunski logor na Mamuli i Prevlaci za južni dio Jadrana, odnosno prvenstveno za područje Boke kotorske koja je priključena Dalmaciji. Treće (99.-134.) i četvrto poglavlje (135.-185.) posvećeno je internircima, tj. odnosu prema stranim internir-

cima ("neprijateljski državljani" i drugi strani civili, strani Židovi i apatridi te Romi) i odnosu prema talijanskim internircima (politički protivnici, "inorodci", Židovi, Romi). Naime, autor daje prikaz života u logorima te zaštite interniraca. Tematika je razrađena u posebnim cjelinama posvećenim logorima za redovitu internaciju civila, zatim logorima "za Slavene" u "paralelnoj" internaciji civila te akciji zaštite i skrbi za internirce.

U drugom dijelu knjige naslovljenom "Pregled i opis logora (1940. – 1943.)" (193.-332.) Capogreco je dao sustavni prikaz pregleda i opisa logora, a podjelu je sistematizirao u dva dijela. Prvi, veći dio, odnosi se na pregled, odnosno opis pedesetak logora za redovitu internaciju civila, a koji su bili pod upravom Ministarstva unutarnjih poslova (195.-287.). Svi logori su opisani jednoobrazno. Naime, u tekstu posvećenom svakom pojedinom logoru autor je ukratko prikazao osnutak i lokaciju logora. Pasusi posvećeni logorima nadopunjeni su i najvažnijim podacima vezanim uz dolazak logoraša, logorski život, a spominje se i kretanje broja zatočenika, smrtnost u logoru te stanje koje je u logoru zavladao nakon kapitulacije Kraljevine Italije, 8. rujna 1943. godine. Tekstovi su upotpunjeni i tabličnim prikazom kretanja brojčanog stanja zatočenika u logoru, a na kraju slijedi popis izvora, tj. referentnog gradiva na temelju kojega je nastao kraći prikaz svakoga pojedinog logora. Drugi odjeljak ovog dijela knjige, naslovljen "Logori 'za Slavene' u 'paralelnoj' internaciji" (289.-332.), također je podijeljen na dva dijela, u kojima je prikazan pregled i opis logora u Italiji, odnosno pregled i opis glavnih logora na pripojenim jugoslavenskim područjima. Dakle, logori koji su bili smješteni u Italiji sistematizirani su kao "logori za bivše Jugoslaveni" (291.-309.) i kao logori za talijanske "inorodce" (310.-314.), dok u posljednjem odjeljku, posvećenom glavnim logorima na pripojenim jugoslavenskim područjima (315.-332.), autor daje pregled i opis logora Rab (Rijeka), Melada/Molat (Zadar), Mamula i Prevlaka (Kotor) te Zlarin (Šibenik).

Capogreco je knjigu upotpunio i kronološkim popisom te kratkim sadržajnim opisom važnih upravnih akata i zakonskih odredbi ("Kronologija glavnih upravnih i zakonskih akata i odredbi koje se odnose na policijsku konfinaciju i redovitu internaciju civila (studeni 1926. – studeni 1943.)", 333.-347.). Naime, kronologija započinje Kraljevskim zakonskim dekretom od 6. studenoga 1926., kojim je bila osnovana policijska konfinacija, pa do dekreta Talijanske Socijalne Republike iz studenoga 1943., kojima su ukinute mjere oslobađanja interniranih podanika neprijateljskih zemalja, koje je proglasila Badoglioova vlada nakon kapitulacije Italije početkom rujna 1943., te policijskom odredbom od 30. studenoga 1943. kojom je u Italiji otvoren put deportaciji Židova u nacističke logore. Izdanje je upotpunjeno popisom kratica (349.-350.), popisom fotografskog materijala reproduciranog u izdanju (351.-352.), autorovim zahvalama (353.-354.) te popisom literature (356.-363.). Nakon navedenih dijelova knjige, slijede imensko kazalo (365.-371.), pogovor prvog recenzenta, akademika Petra Strčića (373.-386.) te bilješka o autoru (387.-389.).

Što reći na kraju? Riječ je o odličnoj knjizi talijanskoga povjesničara kojega se smatra najboljim povijesnim stručnjakom za talijanski građanski fašistički pokret. Vrijednost knjige uvećava i činjenica da je riječ o rezultatima istraživanja provedenih na izvorno arhivskom gradivu, a spomenutom tematikom autor izravno pokriva jedan nedovoljno istražen dio hrvatske povijesti iz Drugoga svjetskog rata. Osobito želim istaknuti prvo poglavlje knjige u kojemu je autor na veoma jednostavan i prihvatljiv način dao pojmovna razjašnjenja termina policijskog zatočeništva (konfinacije), zatim deportacije i internacije civila i ratnih zarobljenika, te je objasnio razlike između koncentracijskih i internacijskih logora. To je iznimno važno s obzirom na činjenicu da mnogi čitatelji, ali i nedovoljno upućeni istraživači ove tematike ponekad poistovjećuju navedene pojmove.

Ljetopis Franjevačkog samostana u Šarengradu, Svezak 2, 1853.-1907., za tisak priredio Josip Barbarić, uredio p. Budimir Cvitković, Franjevački samostan, Šarengrad 2006., 504 str.

Godine 2002. bio je objavljen prvi svezak *Ljetopisa Franjevačkog samostana u Šarengradu*, koji obuhvaća razdoblje od 1683. do 1853. Niz je nastavljen 2006. objavljivanjem drugoga sveska koji kroničarski bilježi događaje u vremenskom rasponu od 1853. do 1907. Metoda izdavanja ovog sveska *Ljetopisa* ista je kao i ona primijenjena u prijašnjem svesku. Izdavači su u priređivanju knjige za tisak nastojali sačuvati izvorni hrvatski govor i izričaj vlastit mjestu ili osobi govornika ili ljetopisca Franjevačkog samostana u Šarengradu. Važno je napomenuti da je do 1899. *Ljetopis* pisan latinskim, tijekom navedene godine počinje se pisati i hrvatskim, a od 1900. pisan je isključivo hrvatskim jezikom.

Ljetopis samostana svetih apostola Petra i Pavla u Šarengradu tiskan je u izvornom latinskom tekstu i usporednome hrvatskom prijevodu. Ovaj svezak priredio je znanstveni savjetnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, povjesničar dr. Josip Barbarić, koji je latinski tekst transkribirao i preveo na hrvatski jezik, te izradio kazalo osoba, mjesta i stvari. Predgovorom je knjigu popratio fra Budimir Cvitković, predstojnik Franjevačkog samostana u Šarengradu, koji je i izdavač ovoga vrijednog djela. Korekturu teksta obavili su Josip i Ana Barbarić, te Budimir Cvitković. Knjiga je tvrdoga uveza s ovitkom, a opremljena je s četiri slikovna priloga u boji, te četiri crno-bijele skice širega prostora Šarengrada.

Redovni tekst *Ljetopisa* (str. 12.-464.) daje čitateljima pregled događaja po mjesecima i godinama u razdoblju od sredine 19. do početka 20. stoljeća. Kućni povjesničari i ljetopisci, najčešće gvardijani samostana u Šarengradu, revno su bilježili u samostansku kroniku događaje bitne za njihovu redovničku zajednicu i mjesno stanovništvo, ali često i za šire područje Zapadnog Srijema, Istočne Slavonije te Mađarske. Na osnovi Tabula redovničke zajednice, zapisa o kanonskim vizitacijama te vijesti o održavanju kapitularnih skupština, čitatelj saznaje zanimljive vijesti o životu i radu redovnika u samostanu u Šarengradu. Događaji važni za pastoralni život (procesije i slavljenje blagdana, održavanje mladomisničkih proslava, dolazak misionara isusovaca i dominikanaca, svećeničke korone, suradnja sa svjetovnim klerom, izbor provincijala, podjela sakramenata, odnos franjevaca prema središnjoj crkvenoj upravi u Đakovu ...), prosvjetne i kulturne prilike (rad mjesne škole, skrb za vrijedne relikvije i spomenike, arheološka iskapanja) i svakodnevni događaji (novačenje vojnika, pojava bolesti, nesreće, kriminalna djela, teške životne prilike u pojedinim razdobljima, politički događaji, odnos katoličkog i pravoslavnog stanovništva, uživanje šarengradske ade za ispašu stoke i dr.) lokalne zajednice našli su svoje mjesto u *Ljetopisu*. Tako ovaj svezak obiluje nizom vijesti o meteorološkim prilikama (podacima o oborinama, sušnim razdobljima, pomrčini Mjeseca, vodostaju, temperaturi zraka, prirodnim nepogodama), te u svezi s time o poljodjelskim radovima, urodu i berbi kultura važnih u prehrani stanovništva. Posebice su vrijedni podaci bitni za poznavanje povijesti vinogradarstva na šarengradskom i iločkom području.

Redovnici koji su boravili u šarengradskom samostanu skrbili su se desetljećima za njegov popravak i uređenje. Na stranicama *Ljetopisa* nalazi se niz podataka koji svjedoče o njihovim nastojanjima da u skladu s vlastitim sposobnostima, financijskim i tehničkim mogućnostima te uz pomoć svjetovne vlasti i subraće, ali i uz potporu mjesnog sta-

novništva i dobročinitelja, obnove postojeće objekte te podignu nove nasade voćaka i vinograda za potrebe samostana.

Mjestimično je ljetopisac uz svoj zapis donio kratke, ilustrativne primjedbe i jetke komentare u svezi s pojedinim događajima. Primjerice, gvardijan Lovro Lipovčević je u lipnju 1880. zapisao da je njegov otac Danijel pružio redovnicima “pomoć u gospodarstvu stavljajući u red zanemareno gospodarsko stanje ovoga Samostana, i on je zaista mnogo pridonio svojom praksom, ali je mnogo toga i odnio, poput prozorskih rešetaka i svo svinjsko meso”. U komentaru, pak, glede općinskih izbora 1906. u Šarengradu te (ne)uspješnih pokušaja da se Srbi i Hrvati dogovore oko zajedničkoga opozicijskog kandidata, kroničar je kratko napisao: “A ja velim: sloga Hrvata sa Srbi što je svirala na vrbi!”

Franjevački samostan i, kako kućni povjesničar piše “naš Grad”, Šarengrad, su u raznim prigodama pohodili ugledni svjetovnjaci i istaknuti crkveni velikodostojnici (npr. članovi obitelji Eltz i Odeschalchi, I. Kršnjavi, ban K. Hédervary, T. Smičiklas, V. Vošnjak, E. Feremendžin, biskup J. J. Strossmayer, M. Pavlinović, I. Bojničić, đakovački kanonici i dr.). Možemo primijetiti da je suradnja redovnika s nosiocima crkvenih, svjetovnih i vojnih vlasti prilično raznovrsna (npr. oko popravka samostanskih zgrada i crkve, imovinsko-pravnih pitanja, problema mjesnog školstva, brige za spomeničku baštinu, kontakti s banom Pejačevićem). Pozornost franjevačkog kroničara su, u određenoj mjeri, privlačili i događaji važni za povijest opće Crkve (npr. procesije u Marijanske Čelije, jubilej pape Pia IX. i Leona XIII., preustroj i formiraje reda male braće), te Katoličke crkve u Hrvata (obilježavanje jubileja Strossmayerove biskupske službe, održavanje kongregacija franjevačkog reda, komunikacija s generalnim ministrom u Rimu, proslava jubileja fra Grge Martića). Posebice treba istaknuti da na stranicama *Ljetopisa* ima mnoštvo dragocjenih “sitnih” podataka važnih za povijest franjevačkog reda u na prostoru Srijema i Slavonije.

U drugoj polovici 19. stoljeća osjeća se na našim prostorima odjek revolucija iz 1848. Razdoblje je to sazrijevanja narodne samosvijesti i stvaranja ključnih ustanova hrvatskog naroda. U tom kontekstu na stranicama *Ljetopisa* biranim riječima se govori o kulturnim, znanstvenim i rodoljubnim zaslugama đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera za dobrobit i razvoj domovine. Svoju ulogu na tom planu imalo je i utemeljenje Hrvatske franjevačke provincije svetih Ćirila i Metoda 1900. godine.

Vijesti o političkim događajima tek povremeno se kratko bilježe na stranicama *Ljetopisa*. Događaji u vladarskoj kući Habsburgovaca i oko nje (npr. porođaj kraljice, posjeti članova obitelji - poput dolazaka Franje Josipa I. i Elizabete u Zagreb 1869., te dolaska cara F. Josipa I. u Požegu u rujnu 1885. - Hrvatskoj, proslave rođendana i svadbe) kratko su zabilježeni, kao i poneka vijest o događajima u sklopu Austro-Ugarske Monarhije (popis stanovništva Monarhije 1870., proglašenje zakona o školama, uspostava instituta građanskog braka u Mađarskoj 1894., vremenske neprilike u raznim dijelovima Monarhije). Zanimljive su i, gotovo telegrafski sročene zabilješke o političkim prilikama u Europi (posljedice rata Francuza i Prusa 1871., vijest o ratu Grka i Turaka 1897.) i bližem susjedstvu (pokreti austro-ugarske vojske prema Bosni 1878., dolazak vojnika iz Osijeka zbog nestabilnih političkih prilika u Srbiji 1889.). U osnovnim crtama ljetopisac donosi vijesti o političkim i gospodarskim prilikama u Srijemskoj županiji, te sažete informacije o važnijim događajima na hrvatskom prostoru (npr. potres u Zagrebu u studenome 1880., vijest o štrajku željezničkih činovnika 1904., osvrt u povodu smrti biskupa Strossmayera 1905.).

Objavlivanjem drugog sveska *Ljetopisa Franjevačkog samostana u Šaregradu*, zahvaljujući svijesti franjevac-a-ljetopisaca o važnosti poznavanja i čuvanja vlastite prošlosti te uz pomoć Franjevačkog samostana u Šaregradu, Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa te Uprave Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, znanstvenoj i kulturnoj javnosti pružen je koristan izvor i vrijedno svjedočanstvo o događajima iz nove hrvatske povijesti.

IVICA ZVONAR

Ivan PEDERIN, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkog dvora*, Matica hrvatska, Zadar 2005., 700 str.

Riječ je o opširnom djelu od 700 stranica koje su popraćene s 1896 bilježaka. Tekst je podijeljen na 39 poglavlja kojima prethodi proslav i na kraju zaglavak, izvori i literatura, bilješka o piscu i ocjene recenzenata. Ispod naslova knjige stoji naznaka da je riječ tek o prvom tomu djela pod ovim naslovom koji pokriva razdoblje 19 stoljeća do prekretnice 1878. godine, tj. do Berlinskog kongresa kada su se pojavom novih država Srbije, Crne Gore i Bugarske, te prepuštanjem Bosne i Hercegovine Austriji, izmijenile geopolitičke prilike na ovim prostorima. Drugi dio bi vjerojatno trebao obraditi razdoblje do Prvoga svjetskog rata.

Ova knjiga nastala je na dosad neproučenome arhivskom materijalu što joj daje posebnu vrijednost. To su uglavnom spisi središnjih tijela uprave za Dalmaciju, Namjesništva i posebnog odjela kancelarije Namjesnika – Tajne kancelarije. U Zadar kao središte austrijske Dalmacije slijevala su se sva izvješća iz cijele pokrajine, ali i iz susjedne Bosne i Hercegovine, te Crne Gore gdje je djelovala mreža austrijskih doušnika. To je prvorazredan materijal za proučavanje povijesti 19. stoljeća ne samo u Dalmaciji, nego i znatno šire. Prema izvorima na kojima je nastala, ova knjiga bi se mogla zvati i *Povijest Dalmacije i okolnih zemalja u policijski izvješćima* misleći pritom na Italiju, Bosnu, Crnu Goru, Srbiju i Albaniju. Sve je to napisano uz pomoć relevantne svjetske literature o toj problematici, te dobrog poznavanja tadašnjih prilika u cijeloj Europi. Zbog toga što je nastala na osnovi tajnih i policijskih spisa, ova knjiga pruža pogled na do sada poznate događaje i ljude promatrane iz jednoga drugog kuta koji otkriva njihovu vrlo složenu i dramatičnu pozadinu. Moglo bi se reći da ona na neki način sondira razdoblje koje obrađuje kao što arheolozi prave sonde na terenu koji trebaju istražiti.

Osim fondova Državnog arhiva u Zadru, prof. Pederin koristio se i fondovima Dvorskog i kućnog arhiva (Haus-Hof und Staatsarchiv) i Upravnog arhiva (Verwaltungsarchiv) u Beču, te fondovima Nacionalnog arhiva Mađarske (Magyar orszagos leveltar) u Budimpešti, Nacionalnog arhiva u Parizu (Archives Nationales), te rukopise Znanstvene knjižnice u Zadru.

Budući da bi prikaz knjige po poglavljima bio preopširan, u ovom prikazu istaknut ću dvije teme koje u knjizi zauzimaju najveći dio prostora i koje donose mnoge nove spoznaje. To su prikaz djelovanja tajnih društava u Dalmaciji i drugim zemljama Europe, od Engleske, Francuske, Španjolske, do Italije i Grčke. Druga važna tema ove knjige su prilike u Bosni, Crnoj Gori i Albaniji, za čije praćenje je bilo zaduženo austrijsko središte tajne policije u Zadru.

Dosadašnja istraživanja tajnih društava uglavnom završavaju s bečkim kongresom kada se prema njihovima spoznajama najveći dio tajnih društava gasi i opada njihova važnost. U doba restauracije uveden je strogi policijski nadzor pod kojim su stradala mnoga tajna društva. Grof Meternich je, kako kaže autor, kao paranoik posvuda vidio tajna urotnička društva. Izgleda da to nije bilo bez razloga jer su se, prema istraživanjima prof. Pederina, protiv Austrije vodile subverzivne djelatnosti liberalnih udruženja predvođenih odborom u Londonu koji su činili masoni. To je bio razlog stvaranja snažne mreže tajne policije (Viša carska kraljevska policija) i jake međunarodne špijunske organizacije koje su je uhodile i kontrolirale sve prevratničke snage u Europi. U gradovima kraljevine pretor kao predsjednik suda bio je središte koje je održavalo veze s mrežom doušnika. Sve te vijesti izravno su se slijevale u Meternichov ured. Nakon obrade, informacije su se slale natrag u odgovarajuća središta u državi gdje bi mogle poslužiti. Zadar je jedno od tih središta. Tu su se skupljale informacije s područja cijele Dalmacije te susjednih pokrajina Bosne i Hercegovine i Crne Gore, a istovremeno i već obrađene informacije iz Meternichova ureda u Beču. Zadar je, dakle, bio važno središte austrijske špijunaže te stoga zadarski arhiv čuva podatke o tajnim društvima i političkoj emigraciji iz cijele Monarhije i dijela europskih zemalja koje su politički gravitirale ili imale neke veze s ovim krajevima. Posebno su brojne vijesti iz Italije i Grčke koje su bile središta nemira u Europi u prvoj polovici 19. stoljeća, a zatim onima iz Španjolske, Portugala i Francuske.

Jedno je poglavlje posvećeno slobodnim zidarima (masonima) u Dalmaciji. Autor je uz pomoć oskudne literature i čitavog niza do sada neobjavljenih dokumenata razotkrio, jednog po jednog masona ili bar onoga na kojeg je sumnjala policija da je mason. Autor povezuje masoneriju s akademijama iz 18. stoljeća iz čega proizlazi da su cijeli fiziokratski pokret u nas vodili masoni. Zanimljivo je izvješće vladina savjetnika Vlahe Getaldija prema kojem Dalmatinci nisu bili skloni udruživanju u tajna društva.

U dva poglavlja daje se pregled stanja tajnih društava u Europi prije srpanjske revolucije 1830. i nakon nje, dok je u posebnom poglavlju opisan nastanak političke emigracije i njeno ponašanje u Europi i u nas.

Kao dobar poznavatelj hrvatske povijesti i problematike hrvatsko-srpskih odnosa, Pederin je davno postao svjestan važnosti Bosne. Godinama radeći na arhivskome gradivu, bilježi sve podatke koji se odnose na bosansku problematiku. Oni su već izneseni u nizu njegovih radova, a sada je taj "bosanski korpus" dospio u knjigu i pruža uvid u događaje u Bosni. Dosad je čak i ozbiljna historiografija izbjegavala Bosnu promatrati kao tursku pokrajinu s tri naroda i tri vjere koje se međusobno ne podnose kao osnovnu postavku daljnjeg razumijevanja bosanske povijesti. Prešućivana je istina o snažnom vjerskom obilježju brojnih ustanaka muslimana, ublaženo su prikazivane velikosrpske težnje, a naglašavala se socijalna odnosno klasna dimenzija događaja. Ova knjiga pridonosi unošenju reda samim tim što naziva stvari pravim imenom. Autor na brojnim primjerima pokazuje kako je pogrešna postavka koja se bila uobičajila u literaturi, posebno u udžbenicima, da su ustanci u Bosni bili oslobodilački, odnosno protuturski. Upravo suprotno, ti su ustanci bili radikalno turski, odnosno konzervativni jer su težili obnoviti stari osmanski teokratski sustav. Bosanski feudalski su nastojali dobiti natrag nekadašnju samoupravu. Reforme koje se događaju u Turskoj u 19. stoljeća i pokušaji modernizacije Mahmuda II. težile su ka stvaranju građanske države što bi muslimane i katolike, kao pripadnike iste države, izjednačilo pred zakonom. Bosanski muslimani nisu mogli prihvatiti da će njihova raja najednom postati njima ravna, a svoj skupljeni bijes u pobunama iskaljivali su na kršćanskom stanovništvu. Za Tursku je najveća teškoća u upravljanju Bosnom bila njezina udaljenost i nedostatak dobrih komunikacija. Stoga je Bosna

bila iz Carigradske perspektive na kraju svijeta, a jedina njezina važnost bila je strateška. Zanimljiva je autorova konstatacija da u to doba, u 19 stoljeću, dok su se Hrvati i Srbi počeli konstituirati u suvremene nacije, među muslimanima u Bosni nema ni traga nastojanju da postanu nacijom, već obrnuto, bosanski muslimani bore se za održanje teokratske Osmanske carevine. U kontekstu krize identiteta mogu se razumjeti i veze s Egiptom koji se tada također bunio protiv Carigrada. Velika većina bosanskohercegovačkih muslimana smatrala je sultana otpadnikom od islama i tražila točku duhovne orijentacije u Egiptu. Tako se u knjizi više puta donose podaci o egipatskim pokliserima koji su posjećivali Bosnu, Albaniju, ali i Crnu Goru. Dok su prosvjetiteljstvo, revolucije i liberalizam uzdrмали vlast u zapadnim državama, tursko carsko se još više treslo zbog nemira izazvanih pokušajima da se država osuvremeni. Bosanski muslimani su iskaljivali svoj bijes na kršćanima, pa su slijedila ubojstva, silovanja, pljačke i optužbe da se ulaguju sultanu. Autor tvrdi da je upravo u ovo vrijeme nastao pojam turskog zuluma koji se kolportirao više u srpskoj povjesnici i književnosti, ali i u hrvatskoj, gdje je nastalo antologijsko djelo, Mažuranićev ep Smrt Smail-age Čengića. U knjizi se jasno prikazuje razlika u položaju katolika i pravoslavaca u odnosu prema Turcima. Središte Pravoslavne crkve u Osmanskom carstvu bilo je Carigradu i podređeno je sultanu, dok je vrh Katoličke crkve, uvijek u Rimu, gdje je papa stalno radio protiv muslimana.

Autor obrađuje i stanje u Crnoj Gori koja je kao zaostala i neperspektivna pokrajina bila i Turcima i Austrijancima isključivo strateški važna i kao takva premrežena špijunima čija su se izvješća slijevala u Zadar. Posebno je obrađeno i stanje u Albaniji koje je na određen način slično stanju u Bosni. Albanija, kao jedna od zaostalih turskih pokrajina, isto kao i Bosna, podizala je ustanke zbog reformi i stalnih povećanja poreza. Zanimljive su veze albanskih muslimana s Egiptom. Svaka se pobuna podrobno opisuje i vjerojatno će ova poglavlja biti iznimno važna za proučavatelje albanske povijesti jer su pisana na temelju njima nedostupnih dokumenata.

Niz je novih i zanimljivih trenutaka na koje se čitajući ovu knjigu nailazi. Ona je neiscrpno vrelo za daljnja istraživanja povijesti cijelog opisanog prostora. Mnoštvo imena i podataka koje se u njoj spominju još očekuju objašnjenja i uklapanje u sustav hrvatske historiografije i historiografije susjednih zemalja.

DUBRAVKA KOLIĆ